

Budování repozitářů : příspěvek univerzitní knihovny pro uchovávání a šíření výsledků výzkumu a vývoje

Úvod

Způsob komunikace od konce 20. století zásadně určuje internet a informační technologie, jejichž možnosti leckdy předbíhají dobu a zastihují společnost nepřipravenou v tom smyslu, že lidé jsou schopni nové technologie využívat, ale až dodatečně vznikají pravidla pro jejich používání. V oblasti duševního vlastnictví to názorně ilustruje všeobecně známý případ Napster¹, služby pro sdílení hudby v tzv. peer-to-peer síti, která byla soudním rozhodnutím zastavena, protože porušovala autorská práva a představovala nepřípustnou konkurenci pro klasická hudební vydavatelství, kterým klesaly zisky z prodeje hudebních nosičů.

Kultura sdílení oblíbeného obsahu má svou obdobu ve vědeckém světě v modelu otevřeného přístupu, který se ve vyspělých zemích začal prosazovat jako alternativní cesta k tradičnímu publikačnímu procesu, jehož pravidla fungování respektují spíše obchodní zájmy vydavatelů, než zájmy autorů vědeckých článků a jejich čtenářů. Podle *Blackwell Periodical Price Indexes* vzrostla cena předplatného v letech 1990 až 2000 o víc než 170 % a zisky vydavatelů se odhadují na 40 % z obrátu 9 miliard dolarů.² Klasický způsob šíření vědeckých poznatků přestává vyhovovat knihovnám a dalším institucím, jejichž rozpočty nemohou pokrývat stále se zvyšující ceny předplatného vědeckých časopisů, knihovny přestaly předplácet všechny časopisy, které její uživatelé potřebují, a ekonomická nedostupnost vědeckých časopisů se začala měnit v bariéru informační. Krize časopisů v sobě nese i etický rozměr, neboť výsledky výzkum a vývoje, nejčastěji šířené formou publikování ve vědeckém časopise, jsou zpravidla financované z veřejných prostředků a měly být volně dostupné odborné i širší veřejnosti. Vydavatelé vědeckých časopisů většinou zůstávají u tradičního modelu a přes rezervovaný postoj k otevřenému přístupu se jim nepodařilo otevřený přístup potlačit tak, jako se to podařilo hudebním vydavatelstvím v případě Napsteru, snad také proto, že uživatelé otevřeného přístupu jsou zároveň autory intelektuálního obsahu volně dostupných dokumentů a jejich zájmem není ekonomický zisk, ale prostý „*akt publikování*“³, tedy co nejrychlejší a nejefektivnější šíření

1 <http://free.napster.com>

2 <http://www.scientificjournal.org/index.php> - 29. 10. 2008

3 http://www.inforum.cz/pdf/2005/Silhanek_Jaroslav.pdf

výsledků jejich odborné práce co nejširšímu okruhu zájemců. Zkrátka klasický model šíření vědeckých poznatků přestal fungovat a naplňovat svou roli ideálního modelu šíření výsledků výzkum a vývoje, vydavatelé, orientovaní především na zisk začali diktovat své podmínky bez ohledu na zájmy ostatních nepostradatelných spoluhráčů, na úkor víceméně nevýdělečných autorů, institucí a knihoven. Odpovědí na tuto nevyváženost se přirozeným způsobem stal model otevřeného přístupu a to také díky tomu, že vydavatelé vědeckých časopisů zjistili, že pro ně otevřený přístup nepředstavuje přímou ekonomickou ztrátu, a kladný postoj k otevřenému přístupu zapojili do své marketingové strategie.

Na světě existuje kolem 20-25 tisíc recenzovaných vědeckých časopisů, v nichž přibývá 2,5 milionu článků ročně. Zhruba 10 až 20 procent z nich prošlo autoarchivací (*self-archiving*), tedy tyto články jsou dostupné pro předplatitele v recenzovaných časopisech a zároveň jsou formou eprintů volně dostupné v repozitářích nebo na osobních webových stránkách jejich autorů, jinak řečeno 10 až 20 % vědeckých článků je dostupných v režimu otevřeného přístupu.

Jeden z největších vydavatelů vědecké literatury *Springer* nabízí od roku 2004 tzv. *open choice*, zaručující publikování článku v recenzovaném časopise a po uhrazení poplatku (3 tisíce dolarů⁴) jeho plnotextové zpřístupnění bez omezení. Poplatky za nerestriktivní zpřístupnění jsou vyšší než u vydavatelů časopisů s otevřeným přístupem, například *BioMed Central* si účtuje standardní procesní taxu £850 (€1095, US\$1505), u některých časopisů je taxa vyšší, ale maximálně £1350 (€1740, US\$2390).⁵ Nutno dodat, že 7. října 2008 byla zveřejněna tisková zpráva o nákupu *BioMed Central* právě *Springerem*⁶, což lze interpretovat jako signál, že pozice komerčních vydavatelů se spíše upevňuje, přestože otevřený přístup získává na popularitě a zvyšuje se jeho všeobecná podpora ve vědecké komunitě.

BBB definice otevřeného přístupu

Model otevřeného přístupu se vyvinul v pestrou škálu iniciativ a zásadním způsobem změnil komunikační zvyklosti vědeckého světa. Obecné principy otevřeného přístupu popisují tři základní dokumenty: ***Budapešťská iniciativa*** (*Budapest Open Access Initiative*)⁷, ***Prohlášení***

4 <http://www.springer.com/open+choice?SGWID=0-40359-12-115393-0>

5 <http://www.biomedcentral.com/info/about/apcfaq>

6 http://www.springer-sbm.com/index.php?id=291&backPID=132&L=0&tx_tnc_news=4970&cHash=b5a2aa41d8

7 <http://www.soros.org/openaccess/>

z *Bethesdy* (*Bethesda Statement on Open Access Publishing*)⁸ a *Berlínská deklarace* (*Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities*)⁹ a v evropském kontextu je doplňuje také závěrečné komuniké setkání *OECD Committee for Scientific and Technological Policy at Ministerial Level* z roku 2004 a jeho příloha *Declaration on access to research data from public funding*¹⁰, kterou podepsala také Česká republika. *Budapešťská iniciativa* z roku 2002 definuje dvě základní možné realizace otevřeného přístupu – **formou autoarchivace** v institucionálních či oborových **repozitářích** a **formou publikování v časopisech s otevřeným přístupem**. Podle doporučení *Berlínské deklarace* z roku 2003 by instituce měly prosazovat politiku povinného ukládání kopií všech publikovaných článků v repozitářích s otevřeným přístupem (*open access repositories*), případně dávat přednost publikování v časopisech s otevřeným přístupem (*open access journals*). *OECD Declaration on access to research data from public funding* vymezuje otevřený přístup pro výsledky výzkumu a vývoje podporovaného z veřejných prostředků při dodržení několika principů: otevřenosti (*openness*), průhlednosti (*transparency*), souladu s právním řádem, zákonnosti (*legal conformity*), formální odpovědnosti (*formal responsibility*), profesionality, odbornosti (*professionalism*), ochrany duševního vlastnictví (*protection of intellectual property*), interoperability (*interoperability*) kvality a bezpečnosti (*quality and security*), efektivnosti (*efficiency*), zodpovědnosti (*accountability*).

Podobně orientovaných dokumentů byla vydána celá řada¹¹, důležité je, že nejde jen o formální přitakání principům otevřeného přístupu, ale většina z nich vyústila také v konkrétní realizaci. Na *Berlínskou deklaraci* odkazují významné evropské projekty národní i nadnárodní, orientované na budování infrastruktury digitálních repozitářů (projekt DARE¹² v Nizozemí, evropský projekt

8 <http://www.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>

9 <http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>

10 http://www.oecd.org/document/0,2340,en_2649_34487_25998799_1_1_1_1,00.html

11 **FAIR** (*Focus on Access to institutional Resources*) - http://www.jisc.ac.uk/publications/publications/pub_fair.aspx, **Wellcome Trust Position Statement on Open Access** - <http://www.wellcome.ac.uk/About-us/Policy/Policy-and-position-statements/WTD002766.htm>, **IFLA Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation** - <http://www.ifla.org/V/cdoc/open-access04.html>, **OATS** (*Open Access Team for Scotland*) - <http://scuri.ac.uk/WG/OATS/institutionalsupport.htm>, **Brisbane Declaration** - <http://www.oaklaw.qut.edu.au/files/BrisbaneDeclaration.pdf>

12 Nizozemský DAREnet integrovaný do NARCIS: <http://www.narcis.info/?wicket:interface=:3:::>

DRIVER¹³), zaměřené na publikování s otevřeným přístupem (*Open Journal System*¹⁴, projekt SHERPA¹⁵ zabývající se problematikou autoarchivace a copyrightu). Za Českou republiku podepsala *Berlínskou deklaraci* v roce 2008 Grantová agentura České republiky a Akademie věd České republiky (dále jen AV ČR), která tak do obecnějšího rámce zasadila své aktivity v oblasti digitalizace a elektronického zpřístupňování časopisů, vydávaných jednotlivými ústavy AV ČR. Knihovna AV ČR provozuje jednak digitální knihovnu¹⁶ zpřístupňující retrospektivně časopiseckou produkci AV ČR, jednak buduje repozitář časopisů¹⁷, který obsahuje pět časopisů, zatím s omezeným přístupem k plným textům. Repozitář je registrován a sklizen německým poskytovatelem služeb BASE¹⁸.

Hodnocení výzkumu a vývoje

Výzkum a vývoj (dále jen VaV) v České republice, realizovaný prostřednictvím projektů, je kontrolován zejména z hlediska jeho finančního a formálního plnění, výzkumné záměry, projekty a veřejné soutěže jsou evidovány v Informačním systému VaV.¹⁹ Kromě dalších administrativních agend²⁰ obsahuje také Rejstřík informací o výsledcích (RIV), který jako jediný v současné době lze považovat za validní evidenci publikovaných výsledků VaV na národní úrovni. K hodnocení výstupů v RIVu jsou používána bibliometrická měřítka, zastoupená především hlediskem informačního dopadu (impakt faktoru). Tento způsob hodnocení vědy, vědeckých pracovníků a institucí má svá omezení, ostatně jako každé jiné scientometrické měření, které se snaží v postatě o měření neměřitelného. Význam impakt faktoru by se neměl přeceňovat, nemělo by se zapomínat, že impakt faktor je primárně určen k hodnocení kvality vědeckých časopisů a že jeho využití pro hodnocení kvality vědecké práce je odvozené, může pomáhat při hodnocení kvality VaV, nikoliv však bez ohledu na další faktory a širší souvislosti,

13 <http://www.driver-repository.eu>

14 <http://pkp.sfu.ca/?q=ojs>

15 <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/>

16 <http://digit.lib.cas.cz/index.php>

17 <http://dlib.lib.cas.cz>

18 http://base.ub.uni-bielefeld.de/index_english.html

19 <http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=610>

20 Centrální evidence projektů výzkumu a vývoje - **CEP**, Centrální evidence výzkumných záměrů - **CEZ**, Rejstřík informací o výsledcích - **RIV**, Evidence veřejných soutěží ve výzkumu a vývoji - **VES**

jinak může dojít k dezinterpretaci výsledných dat statistické povahy. Hodnocení pomocí impakt faktoru vyhovuje spíše exaktně orientovaným vědám než humanitně zaměřeným oborům, což souvisí se základními principy způsobu práce v těchto oborech a s principy, jak jsou výsledky vědecké činnosti v těchto oborech šířeny, publikovány. Čeští lingvisté a literární vědci se dostávají do nevýhodné pozice. Aby mohli dostat měřítkům impakt faktoru, museli by publikovat své studie v cizím jazyce v zahraničních periodicích, neboť české časopisy neposkytují dostatečnou publikační platformu a navíc mnohé z nich nebyly zařazeny ani do seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů, které lze pro hodnocení publikační činnosti využít.²¹ Ze seznamu vypadly kvalitní časopisy s poměrně dlouhou tradicí, například časopisy *Souvislosti* a *Revolver Revue*. Nepříznivou situaci podtrhuje i to, že pokud literární vědec publikuje v časopise, který není v seznamu (například časopis *Protimluv*), je za to postižen negativním bodovým hodnocením. Nová metodika vyvolala odpor nejen mezi bohemisty, reagovali na ni děkani osmi filozofických fakult, kteří svou nespokojenost s nedostatečnou podporou humanitních oborů a neadekvátním aplikováním impaktových kritérií vyjádřili v dopise zaslánému předsedovi Rady vlády pro výzkum a vývoj, premiéru M. Topolánkovi.²²

Když pomineme úskalí, které používání metriky impakt faktoru přináší, jak o tom píše Milan Špála²³, narazíme také na udivující skutečnost, že v České republice neexistuje společenská poptávka po volném zpřístupnění intelektuálních výsledků VaV, neprosazuje se se v širším měřítku možnost sledování a hodnocení skutečného obsahu VaV i jinými prostředky, než nabízí bibliometrie. Určitý posun přináší projekt *Digitální knihovna pro šedou literaturu - funkční model a pilotní realizace* (NUŠL – národní uložisko šedé literatury)²⁴, který připravuje Státní technická knihovna ve spolupráci s Vysokou školou ekonomickou. Záměrem projektu je vytvořit centrální rozhraní pro vyhledávání nepublikované a polopublikované literatury, snahou je získat metadata a případně plné texty z oblasti VaV. Řešitelé projektu se inspirovali u národních projektů DARE, PUMA, SOWIPORT²⁵ a evropského projektu DRIVER. Všechny tyto projekty jsou realizovány pomocí sítě digitálních repozitářů, do nichž ukládají výzkumné instituce a univerzity výsledky

21 <http://www.vyzkum.cz/Priloha.aspx?idpriloha=503691>

22 Dopis byl zaslán 24. října 2007 a na <http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekcce=49456> k němu lze najít stanovisko Rady pro výzkum a vývoj

23 <http://www.ikaros.cz/node/3293>

24 http://nusl.stk.cz/index.php/Hlavn%C3%AD_strana

25 italská PUMA: <http://puma.isti.cnr.it>, německý SOWIPORT: <http://www.sowiport.de>

své výzkumné činnosti, a počítají s aktivní podporou otevřeného přístupu k vědeckým informacím. NUŠL logicky hledá adekvátní partnery mezi knihovnami, které mají dlouholeté zkušenosti s metapopisem dokumentů v knihovních katalozích nebo v digitálních knihovnách, na němž je postavena veškerá elektronická interoperabilita. Vysokoškolské knihovny však nebývají místem, kde by se soustřeďovala digitálně vznikající šedá literatura dané instituce. V době internetu a IT technologií jsou studijní opory, učební texty, výukové programy, sborníky konferencí, přednášky, prezentace ze seminářů a workshopů rozesety ve studijních systémech fakult, v e-learningových modulech, na webových stránkách kateder, na osobních stránkách pedagogů. Kolaborativní výstupy práce využívají nejrůznější redakční systémy. Dokumenty bývají volně dostupné na internetu, k jiným mají přístup pouze účastníci vybraného předmětu nebo jsou vydány pouze v tištěné podobě, případně na elektronickém nosiči. Určitou výjimku tvoří vysokoškolské kvalifikační práce, které knihovny systematicky uchovávají a zpřístupňují, avšak pořád platí, že neomezená dostupnost plných textů těchto prací není běžně zavedeným jevem. Ze strany vedení vysokých škol není pocítována potřeba, aby se veškerá publikační činnost akademických pracovníků a studentů systematicky sledovala a uchovávala. Jestliže chybí na školách centralizovaná databáze vědeckých a výukových činností, nemůže být efektivně využívána ani vyhodnocována a jen těžko může být dále sklízena na národní úrovni.

A pokud se má NUŠL vyrovnat svým evropským vzorům, měl by se změnit celospolečenský postoj k otevřenému přístupu a akademické instituce by jej měly aktivně provozovat prostřednictvím řízené archivace (a autoarchivace) v digitálních repozitářích. Pak by NUŠL mohl zastávat roli určitého koordinátora a poskytovatele služeb. A jedině tak bude možné využívat k hodnocení výkonnosti vědecké práce i jiných hodnotících měřítek, lépe odpovídajících realitě digitální éry.

Přínosy otevřeného přístupu

Otevřený přístup dává určité nové možnosti současnému stavu vědy, která je podporována grantovým systémem, z něhož jsou financované především projekty, které mají předpoklad, že budou úspěšně realizovány, neboli, jejichž výsledky jsou do velké míry předvídatelné a „*nevybočují z rámce současného poznání*“.²⁶ Ovšem z historie jsou známy případy, kdy „*daleko*

26 Mikuláš, R. Jak vybočit z řady. *Respekt*, č. 40, 2008, roč. 19, s. 58-59.

častěji pomůže k objevu náhodné protnutí neobvyklá kombinace znalostí“.²⁷ Popsaný příklad vystihuje jeden z podstatných rysů vědeckého zkoumání, kdy poznatky jednoho vědního oboru jsou nově interpretovány perspektivou jiného, někdy zcela odlišného, vědního oboru. Vědci zároveň čelí obrovskému množství informací, podle S. C. Bradforda, anglického knihovníka, není ani možné sledovat všechny informace z jednoho vědního oboru, protože jsou v podstatě rozptýleny ve všech časopisech. Bradford se pokusil vysledovat informace z jednoho vědního oboru. „Jednu třetinu žádaných informací našel v časopisech, které se týkaly přímo určitého oboru - tj. v časopisech jádra, jednu třetinu informací našel v časopisech hraničních disciplín, kterých bylo nutné projít daleko více, aby se tato třetina informací našla - informace zde byly méně koncentrované. Poslední třetina informací byla rozptýlena do obrovského množství časopisů, které s danou problematikou zdánlivě vůbec nesouvisely.“²⁸ Je jasné, že knihovny nemohou předplácet a zpřístupňovat veškerou časopiseckou produkci, bylo by to neekonomické a neúčelné ve všech ohledech. Dnešní biomedicína čerpá poznatky z dalších vědních oborů, z matematiky a fyziky, podobně se tak děje i u dalších interdisciplinárních oborů. Bez snadné dostupnosti informačních zdrojů z různých oblastí vědy se tyto obory nemohou dále rozvíjet.

Otevřený přístup k informacím stírá rozdíl mezi formálními a neformálními informačními kanály, jimiž se šíří vědecké poznatky, urychluje komunikaci a rozšiřuje potencionální okruh uživatelů. Otevřený přístup odstraňuje nedostupnost informací z ekonomických důvodů, umožňuje rozvoj interdisciplinárních oborů, globalizuje vědecké bádání, neboť dává autorům rychlejší zpětnou vazbu od vědců, rozptýlených po celém světě.

Otevřený přístup maximalizuje **dostupnost, viditelnost, využívanost a informační dopad** vědeckých poznatků. Přínosy otevřeného přístupu lze nejlépe vystihnout perspektivou toho, komu přináší nějaký užitek. Jiným způsobem využívá otevřený přístup vědec, jinak se na něj dívají instituce, v nichž vědec pracuje, jinak ho vnímá celá společnost.

Z pohledu vědce, výzkumného pracovníka, pedagoga, studenta otevřený přístup přináší jeho práci nový rozměr. Snadná dostupnost informací na internetu ho osvobozuje, přináší mu nezávislost na čase a místě, vědec může pracovat v pohodlí svého pracoviště nebo domova, není odkázán na otevírací dobu knihovny, nemusí čekat celé dny na dokumenty zprostředkované meziknihovní výpůjční službou. Také není omezen licenčními podmínkami sjednanými mezi

27 Mikuláš, R. Jak vybočit z řady. *Respekt*, č. 40, 2008, roč. 19, s. 58-59.

28 <http://joomla.slamow.com/content/view/69/95/>

komerčním vydavatelem a knihovnou. Díky volně dostupným informacím může sledovat nejen novinky ve svém oboru, ale také v oborech, které přímo s jeho prací nesouvisejí, ale jen ho prostě zajímají. Na jedné straně vědec jako člověk, který informace hledá, těží z rychlé a neomezené dostupnosti informací, na druhé straně vědec jako autor usiluje o co nejsilnější informační dopad své práce. Pokud zveřejní výsledky svého bádání ve volném režimu, jeho práce bude snadněji dostupná a viditelná ostatním kolegům, může očekávat rychlejší odezvu a vyšší citovanost.

Vědecké instituce, výzkumná pracoviště, univerzity se potýkají s problematikou evaluace své instituce jako celku i s problémem hodnocení kvality práce jednotlivých pracovišť a jejich členů. Instituce žijí v konkurenčním prostředí, o dotace, granty a spolupráci s průmyslem musejí bojovat a své výsledky obhajovat a propagovat. Z tohoto pohledu rozšiřuje otevřený přístup možné způsoby evaluace. Stále platí, že největší váha se přikládá výsledkům publikovaným v prestižních časopisech. Mnoho studií dokazuje, že články přístupné ve volném režimu jsou častěji citovány, než články, které volně přístupné nejsou. Články, které jsou jako eprinty ukládány do jednoho z nejznámějších oborových repozitářů, do ArXivu, jsou citovány dokonce dříve, než jsou vydány v některém komerčním časopise. Herbert Van de Sompel také upozorňuje na skutečnost, že v dnešní digitální éře do výsledků VaV patří nejen články v impaktovaných časopisech, ale také výzkumná data netextové povahy, šedá literatura, která se šíří jinými informačními kanály a která tím pádem nemůže být hlediskem impakt faktoru reflektována. Herbert Van de Sompel stojí za projektem MESUR²⁹, jehož cílem je postavit alternativní cestu hodnocení výstupů VaV, založenou na hledisku využívanosti digitálních dokumentů (*usage-based metrics*). Tato metrika lépe odráží způsob, jakým vědci s informačními zdroji pracují (*MESUR = Metrics from Scholarly Usage of Resources*) a jednak lépe postihuje vzájemné vazby mezi informačními zdroji a jejich uživateli. A v neposlední řadě metrika využívanosti nabízí aktuálnější a rychlejší výsledky. Statistické výstupy se mohou generovat ihned po zveřejnění digitálního dokumentu, narozdíl od impakt faktorem, který může být měřen až ve třetím roce vydávání časopisu. Pro instituce je podpora otevřeného přístupu užitečná proto, že snadněji dostupné výstupy jsou víc viditelné, mají vyšší citovanost a tím zvyšují prestiž autora a jeho pracoviště.

Otevřený přístup podporují také poskytovatelé finanční podpory VaV. Jejich motivací je to, že získávají větší kontrolu nad čerpáním jejich finanční podpory a pokud finanční zdroje pocházejí z veřejných prostředků, vycházejí vstříc požadavkům, aby tyto výsledky byly dostupné širší

veřejnosti. Nadace, grantové agentury zjišťují, že vědecká práce a výzkum jsou splněny jen z poloviny, jestliže jejich výsledky nejsou důkladně rozšiřovány.

Významné nadace NIH (*National Institutes of Health*) a *Welcome Trust* vyžadují archivaci výsledků výzkumné činnosti podporované z jejich zdrojů v repozitáři *PubMed Central* a *UK PubMed Central*. „*The Director of the National Institutes of Health shall require that all investigators funded by the NIH submit or have submitted for them to the National Library of Medicine's PubMed Central an electronic version of their final, peer-reviewed manuscripts upon acceptance for publication, to be made publicly available no later than 12 months after the official date of publication: Provided, That the NIH shall implement the public access policy in a manner consistent with copyright law.*“³⁰ Tuto strategii akceptují všichni velcí vydavatelé (*Springer, Elsevier, Wiley*). „*As of 7 April 2008, Springer has adapted its standard Copyright Transfer Statement (CTS) for new articles to ensure compliance with new guidelines from the US National Institutes of Health (NIH).*“³¹ Projekt SHERPA udržuje evidenci (SHERPA/JULIET) dalších organizací, nadací podporujících výzkum a vývoj.³²

Po vzoru výše zmíněných donátorů propaguje *Evropská komise* ideu otevřeného přístupu ve svém 7. rámcovém programu.³³ Vyčlenila na to 20 % z celého finančního rozpočtu 7. rámcového programu. *Evropská komise* se zjevně nechala inspirovat současnými způsoby a principy realizování otevřeného přístupu. *Evropská komise* chápe otevřený přístup jako otázku principu - výsledky výzkumu mají být volně dostupné, když jsou financovány z peněz daňových poplatníků, dále vychází z předpokladu, že otevřený přístup podpoří návratnost vložených investic do výzkumu a vývoje, zvýší socioekonomický přínos vložených investic, ušetří investice za trojí separované dotování výzkumu, následného recenzního řízení a za konečný nákup časopisů. *Evropská komise* bude vyžadovat po příjemcích finanční podpory, aby v rozmezí 6 až 12 měsíců zveřejnili své výsledky podpořené ze 7. rámcového programu ve volném režimu. Pilotní fáze je postavena na „*green open access*“ a týká se sedmi oblastí 7. rámcového programu. Podle oborů lze využít lhůtu šestiměsíční (*Health, Environment, Information & Communication*

29 <http://www.mesur.org/MESUR.html>

30 <http://publicaccess.nih.gov/policy.htm>

31 <http://www.springer.com/authors/journal+authors?SGWID=0-154202-12-467999-0>

32 <http://www.sherpa.ac.uk/juliet/index.php>

33 <http://ec.europa.eu/research/science-society/index.cfm?fuseaction=public.topic&id=1680>

Technology, Research Infrastructures) nebo dvanáctiměsíční (*Socio-economic Sciences and Humanities, Science in Society*) pro autoarchivaci v digitálním repozitáři. Evropská komise pro tento účel nebuduje zvláštní repozitářovou infrastrukturu, autoarchivaci lze provést v již existujících institucionálních, nebo oborově orientovaných archivech. Pilotní plán odstartoval 20. srpna 2008 přijetím zvláštního dodatku (*Clause 39*) *Usnesení Evropské komise (Commission decision)*.³⁴

Zlatá realizace otevřeného přístupu

Ekonomický model, známý jako „*open access publishing*“ a označovaný také jako „*golden open access*“ přenesl financování vydávaných časopisů ze strany předplatitelů na stranu samotných autorů, kteří usilují o zveřejnění svého článku v odborném časopise. Tento model tudíž funguje na komerční bázi, zajišťuje plnohodnotné recenzní řízení a pro začínající nebo menší vydavatele představuje šanci na získání většího okruhu koncových uživatelů a šanci na vyrovnání převahy velkých zavedených vydavatelů. Letným porovnáním procesních poplatků u komerčních vydavatelů, nabízejících otevřený přístup za úplatu, a procesních poplatků u vydavatelů časopisů s otevřeným přístupem lze zjistit, že komerční vydavatelé si účtují o něco vyšší poplatky za tzv. „*open choice*“, než vydavatelé časopisů s otevřeným přístupem. I když si autor článku vybere „*open choice*“, knihovnám neodpadají výdaje za předplácení časopisu, pokud chtějí zajistit přístupnost časopisu jako celku. Existují „*open access*“ vydavatelé, kteří hradí vydávání časopisů z jiných zdrojů, nevyžadují po autorech žádné finanční úhrady. Časopisy s otevřeným přístupem se snaží konkurovat kratší dobou recenzního řízení. *Scientific Journal International*, vydavatel více než stovky „*open access*“ časopisů, anoncuje průměrnou šedesátidenní procesní dobu od přijetí článku do jeho publikování, u tradičních časopisů prý může být tato lhůta až 18 měsíců³⁵. *BioMed Central* poskytuje recenzní řízení v délce 6 až 8 týdnů a články jsou publikovány bezprostředně po jeho skončení. Některé časopisy vytvářejí i nové způsoby recenzního řízení. Časopis *Atmospheric Chemistry and Physics* (vydavatelem je *Copernicus*) zvolil dvoukolové recenzní řízení. Přijatý článek projde rychlým recenzním řízením a pak je vystaven na webu časopisu k veřejnému připomínkování. Autor má právo se k připomínkám vyjádřit. Po určitém čase je připomínkování uzavřeno, článek projde finální revizí

³⁴ http://ec.europa.eu/research/press/2008/pdf/decision_grant_agreement.pdf

³⁵ <http://www.scientificjournals.org/index.php>

a následně je oficiálně vydán.³⁶

Directory of Open Access Journals

Directory of Open Access Journals (dále jen DOAJ) funguje jako databáze časopisů s otevřeným přístupem. DOAJ se počtem časopisů (3709 titulů, přičemž denně přibude jeden titul) může srovnávat s obdobnými komerčními, multioborovými databázemi, s databází *Science Direct* (2500 titulů) nebo s databází *EBSCO Academic Search Premiere* (4455 časopisů, z toho 3515 recenzovaných) – stav ke dni 28. října 2008. Eviduje také 19 časopisů vydávaných v České republice, tři z nich (*Bulletin of Geosciences*, *Ceramics-Silikáty a Radioengineering*) jsou indexovány DOAJ a lze je přes webové rozhraní prohledávat až na úroveň článku. V celkovém porovnání figuruje Česká republika na 31. místě z 91 států, na prvním místě jsou Spojené státy americké, následuje Brazílie, Velká Británie, Španělsko, Německo s nejvyšším počtem vydávaných „open access“ časopisů.

DOAJ vyžaduje záruku recenzního řízení nebo ekvivalentní kontrolu kvality obsahu časopisu a dodržení definice otevřeného přístupu podle *Budapešťské iniciativy*. Všechny časopisy zahrnuté v DOAJ musí mít ISSN a průběžně jsou vyřazovány časopisy s ukončeným vydáváním.

DOAJ seskupuje časopisy do kategorií podle vědních oborů, což usnadňuje vyhledávání. DOAJ nabízí aktuální a reprezentativní seznam časopisů pro určitý obor (78 časopisů pro knihovnictví a informační vědy), přesto se nedaří prolomit zakletou pozici těchto časopisů, které jsou vysoce uznávané, ale zřídka užívané (*highly appreciated but rarely used*), jak poukazuje Florian Mann a jeho spolupracovníci.³⁷ Podle jejich výzkumu se vědci staví pozitivně k modelu otevřeného přístupu, jeho hlavní přínos vidí v rychlém a širokém šíření poznatků, potencionálním zvýšení okruhu uživatelů a nárůstu citovanosti, ale rezervovaně přijímají za vlastní samotné publikování s otevřeným přístupem. Vědci tradičním časopisům důvěřují více v zajištění odborné čtenářské obce, dlouhodobé dostupnosti, impakt faktoru a kvalitě redakční rady. Zdrženlivý postoj způsobuje přetrvávající a zřejmě neodstranitelná aureola impakt faktoru jako absolutního kritéria kvality časopisu. Z perspektivy našeho malého státu je vydání článku českého vědce v prestižním zahraničním časopise (*Nature*, *Science*) stále považováno za velkou událost hodnou pozornosti veřejnoprávních médií. Přitom časopis *PLoS Biology* dosáhl vysokého impakt faktoru

³⁶ <http://www.keyperspectives.co.uk/openaccessarchive/Journalpublications/LIBER%20article%20-%20final.doc>

³⁷ http://openaccess-study.com/Mann_et_al_2008_Open_Access_Publishing_in_Science.pdf

13.868 podle JCR Science Edition hned v prvním roce (2004) jeho počítání.³⁸

Několik vydavatelů časopisů s otevřeným přístupem je sdruženo v *Open Access Scholarly Publishers Association* (dále jen OASPA). Členy asociace jsou vydavatelé *BioMed Central*, *Co-Action Publishing*, *Copernicus Publications*, *Hindawi Publishing Corporation*, *Public Library of Science*, *SAGE Publications*, *Utrecht University Library* a další organizace. OASPA je podporovaná organizací *SPARC Europe*. Cílem asociace je hájit zájmy „open access“ vydavatelů, fungovat jako zastřešující orgán, podporovat a propagovat ekonomický model „golden open access“, podporovat výměnu informací a stanovovat vyhovující standardy. Asociace vystupuje v souladu s BBB definicemi.

Zelená cesta k otevřenému přístupu – problematika autoarchivace

Autoarchivace výsledků vlastního výzkumu a vývoje jako praktická realizace „green open access“ se neobejde bez podpory ze strany výzkumných institucí, univerzit, které by měly vytvořit takové podmínky, aby její členové měli možnost aktivně se do hnutí otevřeného přístupu zapojit. Znamená to především vybudovat institucionální nebo oborový repozitář, který bude plnit roli důvěryhodného úložiště s funkcemi podporujícími vědecko-výzkumnou činnost a nástroji zajišťujícími dlouhodobou archivaci výsledků VaV.

Vědci uplatňují k autoarchivaci různé přístupy podle role, jakou zrovna zastávají. Vědec vnímá autoarchivaci, resp. otevřený přístup, jinak v roli vědce – badatele- hledače informací a jinak jako vědec v roli autora. Každá z těchto rolí určuje jiné informační potřeby a vytváří jiné informační návyky. Pro vědce v roli badatele má nejvyšší prioritu to, aby obsah repozitáře byl snadno vyhledatelný a byl online dostupný. Až za těmito požadavky stojí potřeba spolehlivosti obsahu a na posledním místě formální úprava uložených dokumentů. Pro autora je důležitá prvotní snadná a rychlá dostupnost informačního zdroje, pokud ho zdroj zaujme, není pro něj problém ověřit si spolehlivost informací v autoritativní, oficiálně vydané verzi zdroje. Repozitáře by měly podporovat výkonné a spolehlivé vyhledávací nástroje, poskytovat linkování na autoritativní vydané verze archivovaných eprintů, udržovat jednoduché a intuitivní uživatelské rozhraní.

Pro vědce jako autora je významným ukazatelem kvality jeho práce míra citovanosti. Autoarchivace výsledků jeho práce v repozitáři zvyšuje jejich dostupnost většímu počtu uživatelů

³⁸ <http://admin-apps.isiknowledge.com/JCR/JCR?RQ=IMPACT&rank=7&journal=PLOS+BIOL>

a tím se potencionálně zvyšuje kýžený ohlas, vědecký dopad. Vědci si občas pletou autoarchivaci s filmovým a hudebním pirátstvím. Mají obavy, že autoarchivací poruší smlouvu uzavřenou s vydavatelem jejich článku. Zapomínají na to, že často musí zaplatit sami poplatek za to, aby jejich článek vyšel ve vědeckém časopise nebo aby mohl být volně dostupný. Kolem 67 % vydavatelů neomezuje autoarchivaci článků vydaných v jejich časopisech.

Projekt SHERPA/RoMEO

Projekt SHERPA/RoMEO barevně rozděluje vydavatele na **zelené**, kteří dovolují autoarchivaci preprintu nebo postprintu, na **modré**, kteří povolují autoarchivaci pouze postprintu, **žluté**, kteří povolují pouze preprint a konečně **bílé**, kteří nepovolují žádnou formu autoarchivace. Vydavatelé většinou nepovolují autoarchivaci jejich publikované verze článku (nejčastěji PDF). Stává se, že autoři tento zákaz nerespektují, ukládají své články do svých institucionálních repozitářů dokonce i v případě, kdy autoarchivaci vydavatel vůbec nepovoluje.³⁹ Je doporučováno archivovat finální autorskou verze, praxe je taková, že autoři nejsou zvyklí si tuto verzi ponechávat, nemívají ji uloženou ve svém počítači a tak prostě použijí verzi dodanou vydavatelem. Od října 2008 poskytuje SHERPA seznam vydavatelů, kteří nebrání ani této formě autoarchivace⁴⁰. Seznam obsahuje přibližně 69 vydavatelů, vydávajících přibližně 1334 časopisů.

Projekt SHERPA zahájil svou činnost v roce 2002, od roku 2004 poskytuje službu SHERPA/RoMEO, v níž lze vyhledávat podle názvu vydavatele nebo názvu časopisu, jakou strategii volí vydavatelé v případě autoarchivace článků vydaných v jejich časopisech. Seznam obsahuje přibližně 450 vydavatelů (ke dni 29. října 2008), kteří jsou rozděleni do čtyř kategorií podle přístupu k autoarchivaci (viz výše). Vydavatelé si stanovují různé další podmínky nebo omezení v tzv. „*copyright transfer agreement*“. Záznam vydavatele obsahuje dostupné informace o těchto podmínkách, případných restrikcích a výjimkách, v mnohých případech i s odkazy na dokumenty, v nichž jsou popsány podmínky stanovené vydavatelem. SHERPA/RoMEO slouží autorů, knihovníkům jako vodítko pro ověření, zda je možné provést autoarchivaci článků s upozorněním na to, že je tak možné učinit v souladu se smluvními podmínkami podepsanými s vydavatelem. Nad každým záznamem vydavatele se objevuje upozornění: „*All information is*

³⁹ http://eprints.rclis.org/archive/00006023/01/antelman_self-archiving.pdf

⁴⁰ <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/PDFandIR.html>

*correct to the best of our knowledge but should not be relied upon for legal advice.*⁴¹ Seznam neobsahuje ani všechny existující vydavatele, resp. zřejmě není možné dohledat u všech existujících vydavatelů jejich postoj ke copyrightu a podmínkám jeho využití. Seznam obsahuje i několik nepřesností (např. byl zaměněn název vydavatele u časopisu *Advanced Engineering Materials*, který vydává Wiley-VCH, ale SHERPA/RoMEO přiřadila časopis vydavateli Wiley&Sons). Oba vydavatelé povolují autoarchivaci preprintů i postprintů (oba jsou zelení vydavatelé), ale zásadním způsobem se liší v podrobnějších podmínkách vymezujících autoarchivaci. Wiley&Sons na rozdíl od Wiley-VCH nedovoluje využít pro autoarchivaci institucionální repozitář, pouze osobní webovou stránku autora nebo bezpečný web autorovy instituce. Na základě těchto zjištění nelze prakticky převést starost o copyright z autorů na knihovníky nebo administrátory repozitářů, kteří by dodatečně ověřovali podmínky podepsané smlouvy s vydavatelem a podle nich nastavovat přístupová práva k uloženým preprintům. Autoři musí být obezřetní při podepisování smlouvy s vydavatelem, po jejím podepsání ztrácí možnost smluvené ujednání změnit. Pokud vydavatel neumožňuje žádnou formu autoarchivace, je možné postupovat dvě způsoby. Za prvé: vyhledat jiného vydavatele, který se staví k autoarchivaci benevolentněji. Za druhé: požádat vydavatele o modifikaci smlouvy formou nějakého zvláštního dodatku, zaručujícího práva, která autor vyžaduje. Autoři mohou tyto překážky a hledání jejich odstranění shledávat jako zdržování od jejich vědecké práce, stejně jako samotný proces autoarchivace. Správně nastavený proces vkládání do repozitáře neokrádá autory o čas, proces přispívání (vlození dokumentu do repozitáře) zabere několik minut, častějším vkládáním se časová náročnost ještě snižuje. Čas věnovaný autoarchivaci je investicí s dobrou návratností v podobě většího zviditelnění autorových pracovních výsledků. Někteří autoři se autoarchivaci nevyhnou, protože jejich instituce přijala politiku povinné archivace všech výstupů výzkumu a vývoje.

Povinná autoarchivace

Kromě velkých nadací se k povinné formě autoarchivace přiklání také další výzkumné instituce a univerzity. Mezi prvními stanovila politiku povinné autoarchivace *University of Southampton School of Electronics and Computer Science*. Universita v Southamptonu spravuje

⁴¹ <http://www.sherpa.ac.uk/romeo.php>

ROARMAP - *Registry of Open Access Repository Material Archiving Policies*⁴² - přehled organizačních nařízení o povinné (*mandatory*) autoarchivaci. Koncem října 2008 přehled obsahoval 57 záznamů platných nařízení a 11 navrhovaných nařízení.

Pojmy „*gratis/libre open access*“

S otevřeným přístupem jsou spojovány i dva pojmy *gratis* a *libre*. *Gratis open access* odstraňuje bariéru cenovou ať už prostřednictvím repozitářů (green OA), nebo prostřednictvím publikování v otevřeném časopise (gold OA). *Libre open access* odstraňuje u obou typů otevřeného přístupu nejen cenovou bariéru, ale zároveň i bariéru kvůli omezenému (restriktivnímu) přístupu.⁴³

Závěr

Otevřený přístup ukazuje svou životaschopnost, je akceptován vědci, vědeckou komunitou, vládami. Neustupuje ani potřeba jeho propagace. 14. října 2008 proběhl 1. mezinárodní den věnovaný otevřenému přístupu.⁴⁴ V oblasti informačních technologií je vidět zřetelné posilování otevřenosti jako protiváhy monopolnímu postavení velkých počítačových firem. Využití otevřených zdrojových kódů pro vlastní potřebu je legalizováno pomocí licencí. Podle licenční smlouvy může být počítačový software, program rozšiřován a využíván. Na stejném principu funguje i otevřený přístup, který můžeme považovat za další vývojový stupeň šíření vědeckých poznatků a vědecké komunikace.

A na úplný závěr jedna rovnice

Výhody otevřeného přístupu (autoarchivace) shrnuje Stevan Harnad do rovnice⁴⁵:

$$OAA = EA + QA + UA + (CA) + (QB)$$

OAA = *open access advantage*

EA = *early advantage* – autoarchivace preprintů před vydáním zvyšuje citovanost

QA = *quality advantage* – autoarchivace postprintů do vydání zvyšuje citovanost

UA = *usage advantage* – autoarchivace zvyšuje stahování (*download*)

⁴² <http://www.eprints.org/openaccess/policysignup>

⁴³ <http://openaccess.eprints.org/index.php?archives/442-guid.html>

⁴⁴ <http://openaccessday.org/>

⁴⁵ <http://openaccess.eprints.org/index.php?archives/281-Quality-Advantage,-Competitive-Advantage,-and-the-Rationale-for-Open-Access.html>

Buy Now to Create PDF without Trial Watermark!!

(CA)= *competitive advantage* – přínos v porovnání open access a non-open access

(QB)= *quality bias* – kvalitnější články jsou autoarchivovány častěji

Created by eDocPrinter PDF Pro!!